

Przemysław Maj, Waldemar Paruch

Pojęcie „system polityczny” w badaniach politologicznych w Polsce – aspekty i kontrowersje definicyjne

---

Polityka i Społeczeństwo nr 5, 66-74

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przemysław Maj, Waldemar Paruch

**POJĘCIE „SYSTEM POLITYCZNY”
W BADANIACH POLITOLOGICZNYCH W POLSCE
– ASPEKTY I KONTROWERSJE DEFINICYJNE**

1. Kontrowersje teoretyczne

W badaniach politologicznych w Polsce nie ma zgody w definiowaniu systemu politycznego, co kontrastuje z powszechnością jego wykorzystywania w opracowaniach naukowych zaliczanych do subdyscyplin i dziedzin tworzących współczesną politologię. Przedmiotowa kategoria jest stosowana w dwóch znaczeniach – metodologicznym i etatystycznym. Pod względem metodologicznym stosuje się ją w analizie systemowej jako metodzie naukowej. Jest wtedy kategorią badawczą, teoretycznym abstraktem, wprowadzonym do dyskursu naukowego w 1953 roku przez Davida Eastona i wykorzystywanym w analizie wybranego fragmentu rzeczywistości politycznej, traktowanej w sposób całościowy i uporządkowany (Nocoń, Laska 2005: 112). W ujęciu etatystycznym sięga się po pojęcie „system polityczny” w analizowaniu kwestii ustrojowych i instytucjonalnych współczesnych państw. Wtedy przestaje być jedynie konstrukcją teoretyczną o charakterze dedukcyjnym, odnosi się do państwa istniejącego w historycznym czasie i geograficznej przestrzeni oraz postrzeganego poprzez pryzmat z jednej strony zasad, reguł i cech konstytutywnych, z drugiej – powiązań występujących między różnymi elementami dla niego właściwymi (instytucjonalnymi, aksjologicznymi, społecznymi, ekonomicznymi).

W badaniach politologicznych słabo akcentowane są różnice między dwoma sensami tego pojęcia. W artykule interesuje nas jedynie drugi kontekst stosowania pojęcia. Zadecydowały o tym różne względy. Po pierwsze – upowszechnianie przez wielu badaczy złudnego metodologicznego przeświadczenia o klarownym i bezdyskusyjnym sensie kategorii „system polityczny”, co nie jest obrazem poprawnym w od-

niesieniu do stanu politologii w Polsce. Po drugie – doniosłość procesów politycznych zachodzących w skali powszechnej na przełomie XX i XXI wieku, określanych jako przebudowa (transformacja) systemowa, które stały się przedmiotem zarówno debat politycznych, jak i dyskursu naukowego. Po trzecie – akceptacja przez badaczy (politologów, historyków, prawników) poglądu o pluralizmie systemowym zaistniałym w XX wieku, na który złożyło się współistnienie (najczęściej konfliktowe) oraz przekształcanie się (w drodze zamachów stanu, rewolucji, procesów kontrolowanych) trzech systemów politycznych – demokracji, autorytaryzmu, totalitaryzmu. Wychodząc z tych przesłanek, doszliśmy między innymi do wniosku, że brak precyzyjnych założeń teoretycznych o charakterze definicyjnym w odniesieniu do pojęcia „system polityczny” utrudnia lub uniemożliwia dokonywanie typologizacji systemów politycznych, klasyfikacji konkretnych przypadków (państw) oraz analizy porównawczej (Stachowiak 1997; Friszke 1996).

W literaturze przedmiotu oraz w opinii publicznej funkcjonuje kilka pojęć odnoszących się pośrednio do systemu politycznego (Antoszewski, Herbut 1999: 507, 635–636; Wojtaszczyk 2002a: 284–316; 2002b: 359–378; Żebrowski b.r.w.: 258–259; Fiala, Schubert 2000: 101–107; Dahl b.r.w.: 35–58). Wśród nich należy wymienić: ustrój polityczny, ustrój państwa, reżim polityczny, system rządów, system ustrojowy, ustrój konstytucyjny (Gulczyński, Zaradny 2000; Czajowski i in. 1999; Sarnecki 2003). Należy uznać za niesłuszne wszelkie propozycje utożsamiania sensu wymienionych pojęć z definicją systemu politycznego (Jakubowski, Załęski 2001: 233), bowiem alternatywne określenia mają charakter redukcjonistyczny. Natomiast przyznajemy rację Mariuszowi Gulczyńskiemu, według którego wprowadzenie do języka naukowego pojęcia „system polityczny” stało się zasadne z powodu rozwoju aktywności politycznej. Współcześnie przybiera ona „zróżnicowane formy organizacyjne, nie tylko państwowe, nie tylko legalizowane przez prawo, ale i te nie zakodowane w przepisach”, dlatego też tradycyjne pojęcia są niewystarczające dla wyjaśnienia mechanizmu funkcjonowania życia publicznego (Gulczyński 2004: 37). Mimo zajęcia takiego stanowiska metodologicznego uznaliśmy za konieczne dokonanie przeglądu niektórych stosowanych pojęć.

Najszerzy zakres znaczeniowy jest przypisywany pojęciu „ustrój państwa”. Za jego pomocą określa się „systemową całość” złożoną z trzech elementów; są to: 1) zasady organizacji i funkcjonowania państwa; 2) struktury organizacji państwowej; 3) mechanizmy działania państwa. Zdaniem Wojciecha Kotowicza, ustrój państwa składa się

z dwóch podstawowych podsystemów – politycznego i społeczno-gospodarczego, co w konsekwencji oznacza, że elementy tworzące ustrój państwa mogą mieć odmienną naturę (Kuciński 2003: 14; Koto-wicz b.r.w.: 219). Wiesław Skrzydło odrzucił jako przedmiot badań drugi z podsystemów o charakterze społeczno-gospodarczym, posługując się kategorią „ustrój polityczny”. Według niego jest to całokształt zasad odnoszących się do organizacji i funkcjonowania władzy politycznej w państwie bez kontekstów społecznych i gospodarczych. Wśród zasad wymienia się: status jednostki w państwie, określenie suwerena, sposoby sprawowania władzy państwowej przez suwerena, strukturę organizacyjną władzy państwowej i mechanizm jej funkcjonowania, relacje między organami władzy publicznej (Skrzydło 1998: 11; Banaszak 2001: 14).

Największy zakres ma pojęcie „system rządów”. Za jego pomocą określa się wzajemne stosunki między centralnymi instytucjami państwa, głównie między organami władzy ustawodawczej i wykonawczej (Skrzydło 1998: 12). Odwoływanie się do trójpodziału władzy oznacza jednocześnie, iż system rządów należy odnosić jedynie do demokratycznych państw. To właśnie w państwach tego typu, stosując kryterium systemu rządów, można wyodrębnić różne warianty – parlamentarno-gabinetowy, parlamentarno-komitetowy, prezydencki oraz półprezydencki lub podzielić państwa na dwie grupy – monarchie i republiki.

Natomiast kategoria „reżim polityczny” wywołuje najwięcej kontrowersji z powodu funkcjonowania dwóch stanowisk poznawczych: instytucjonalno-funkcjonalnego i normatywistycznego. Zwolennicy pierwszego uznali, iż reżim polityczny oznacza instytucjonalne, funkcjonalne i aksjologiczne ramy działania uczestników życia politycznego oraz relacje między tymi uczestnikami. Dla Waldemara Żebrowskiego są to reguły określające stosunki między państwowymi i niepaństwowymi podmiotami polityki (Żebrowski 2005: 25). Naszym zdaniem w tym przypadku mamy do czynienia z tożsamością znaczeniową pojęć „ustrój” i „reżim”, z tego powodu możemy wyróżnić państwa demokratyczne, autorytarne oraz totalitarne (Bäcker 1992; Paruch 2005). Inaczej pojęcie „reżim polityczny” ujęli Marian Grzybowski i Andrzej Antoszewski. W ich opinii, pojęcie „reżim polityczny” winno odnosić się w ujęciu ogólnym i szczegółowym tylko do demokracji jako systemu politycznego. Dla tych badaczy w ujęciu ogólnym „reżim polityczny” jest to „układ stosunków między władzą ustawodawczą a wykonawczą”, opisywany w sposób normatywny (Grzybowski 1999: 11; Antoszewski, Herbut 2006: 168–169; Antoszewski 1998: 15), natomiast w aspekcie szczegółowym jest to kon-

kretnie rozwiązanie kwestii podziału władzy państwowej. Tym sposobem w demokratycznym państwie wyróżniamy różne reżimy polityczne: prezydencki i parlamentarny oraz rozwiązania hybrydalne (semiprezydencaлизм, rządy konwentu).

2. Rozważania definicyjne

Przechodząc do koncepcji definiowania systemu politycznego (Go-
duń i in. 1999: 7; Konieczny 1996; Wojtaszczyk 2004; Sulowski, Woj-
taszczyk 2005: 8), należy zauważyć, że istnieje pięć różnych podejść
definicyjnych: instytucjonalne, instytucjonalno-funkcjonalne, norma-
tywne, komunikacyjne i funkcjonalne (Deszczyński, Gołata 2000: 9–
11). W każdym z nich autorzy uznają inne elementy za podstawowe dla
systemu politycznego; w tej roli mogą występować: instytucje, zasady
funkcjonowania instytucji, normy określające relacje między instytu-
cjami oraz obieg informacji. Analiza przedstawionych podejść defini-
cyjnych doprowadziła Przemysława Deszczyńskiego i Krzysztofa Goła-
tę do wyodrębnienia w literaturze politologicznej trzech różnych pod-
stawowych definicji systemu politycznego: strukturalnej, funkcjonalnej
i funkcjonalno-strukturalnej. Natomiast według Jarosława Noconia
i Artura Laski, należy raczej używać określenia „sposoby interpretacji
systemu politycznego”, których wyróżnili trzy: cybernetyczny, funk-
cjonalny i instytucjonalny (Deszczyński, Gołata 2000: 10; Nocoń, La-
ska 2005: 113). Naszym zdaniem, biorąc pod uwagę praktykę badawczą
(stosowane w badaniach politologicznych pojęcia), należałoby wyróż-
nić trzy orientacje definicyjne, czyli koncepcje definiowania systemu
politycznego: 1) strukturalno-neoinstytucjonalne; 2) funkcjonalne;
3) cybernetyczne.

Orientacja strukturalno-neoinstytucjonalna łączy dwie postawy me-
todologiczne wobec pojęcia „system polityczny”: klasyczny struktura-
lizm oraz interpretację neoinstytucjonalną. System polityczny jest prze-
de wszystkim postrzegany jako zbiór elementów, wśród których wy-
mienia się instytucje polityczne (struktury), relacje zachodzące między
nimi, zasady i normy regulujące ich działanie (Wojtaszczyk 2002b:
359; Nocoń, Laska 2005: 120). Możemy dodać, iż główną cechą tego
podejścia jest z jednej strony dążenie do wskazania poszczególnych
składników systemu politycznego, takich jak partie polityczne czy or-
gany państwowe, a z drugiej strony położenie szczególnego nacisku na
zasady prawne regulujące stosunki pomiędzy elementami systemu poli-

tycznego. Najistotniejsze w tej koncepcji są właśnie formalnoprawne podstawy, które określają charakter składników systemu oraz relacje zachodzące między nimi.

Funkcjonalna orientacja definicyjna opiera się na założeniu, że najważniejsze są funkcje systemu politycznego postrzegane na dwóch płaszczyznach: jako całości wobec otoczenia oraz poszczególnych części systemu politycznego wobec innych elementów. W tej orientacji definicyjnej obecne są różne podejścia naukowe. Jedni badacze przyjmują perspektywę behawioralną i podkreślają, że system polityczny jest dynamicznym procesem społecznym zachodzącym w obrębie poszczególnych wspólnot, na przykład w ramach państwa. Istotą tego procesu jest w tym przypadku przetwarzanie impulsów społecznych na działania i decyzje polityczne. Dla innych twórców definicji najważniejszy jest mechanizm funkcjonowania elementów systemu politycznego, niezależnie od ich charakteru i właściwości. Według Żebrowskiego, system polityczny jest to „przestrzeń, w ramach której toczy się całość życia politycznego państwa” (Żebrowski 2005: 9). Charakteryzują tę przestrzeń: określony typ prawomocności władzy państwowej, sposób integracji społeczeństwa, wzorce zachowań i model przywództwa politycznego. Natomiast niektórzy znawcy problemu podkreślają znaczenie relacji zachodzących wewnątrz systemu politycznego oraz pomiędzy danym systemem a jego otoczeniem. Wtedy przez system polityczny rozumie się pewną całość, złożoną z części (podsystemów) powiązanych ze sobą. Najmniejsze, proste cząstki są elementami systemu, a powiązania pomiędzy elementami tworzą jego strukturę. System charakteryzuje zmienność w czasie; posiada on także swoją dynamikę wewnętrzną oraz granice, oddzielające go od otoczenia. Jest ukierunkowany na adaptację, osiąganie celów, integrację i usuwanie konfliktów (Szostak 1999: 26; Nocoń, Łaska 2005: 118).

Cybernetyczna postawa teoretyczna uwzględnia nie tylko strukturę systemu jako całość, tworzące ją podstruktury i poszczególne elementy, ale także zmiany zachodzące wewnątrz przedmiotowej struktury oraz między strukturą a otoczeniem. Zgodnie z wiedzą cybernetyczną przedmiotowa całość ma charakter zarówno złożony, jak i uporządkowany oraz podlega autoregulacji i ewolucji. Najważniejszymi podstrukturami systemu politycznego tak definiowanego są: wspólnota polityczna, reżim polityczny i instytucje polityczne. System polityczny może istnieć i przekształcać się tylko wtedy, kiedy wymienione podstruktury i tworzące je elementy są ze sobą zintegrowane w takim stopniu, aby było możliwe podejmowanie decyzji.

Nie wnikając w liczne kontrowersje definicyjne, przyjmujemy, że system polityczny jest to struktura (1) złożona z jakościowo różnych elementów pozostających we wzajemnych relacjach, (2) wyznaczających kształt oraz cechy przestrzeni publicznej i prywatnej, a także (3) granicę pomiędzy nimi.

3. Dwa aspekty – strukturalny i funkcjonalny

Generalnie akceptując cybernetyczne podejście definicyjne jako najbardziej typowe dla badań politologicznych, nieobciążone nadmiernie ani myśleniem prawniczym (orientacja strukturalno-neoinstytucjonalna), ani postawą teoretyczną zdominowaną przez wątki psychologiczne i społeczne (orientacja funkcjonalna), definicję cybernetyczną należy uzupełnić poprzez wskazanie poszczególnych składników wchodzących w skład systemu politycznego.

Według badaczy problemu, system polityczny tworzą wszelkie obiekty, które uległy polityzacji i mogą mieć różną naturę ontologiczną. Biorąc właśnie ją pod uwagę, wyróżniamy pięć grup elementów tworzących system polityczny.

1. Wszystkie instytucje (organy) władzy publicznej (March, Olsen 2005: 9 i nn.), które tworzą strukturę państwa. Zaliczymy do tej struktury: władzę ustawodawczą dwuizbową lub jednoizbową, z zastrzeżeniem, że przedmiotem naszego zainteresowania będzie także wewnętrzna struktura parlamentów; organy władzy wykonawczej w postaci urzędu głowy państwa (monarcha lub prezydent), rządu (federalny bądź ogólnopaństwowy w państwach unitarnych) oraz administracji, z uwzględnieniem wszelkich agend i agencji rządowych oraz przedstawicieli rządu w terenie; wymiar sprawiedliwości, obejmujący oprócz sądownictwa także organy ścigania i prokuraturę.

2. Pozapaństwowe składniki systemu politycznego, takie jak: partie polityczne; samorząd terytorialny i jego instytucje; grupy nacisku i interesu, włączając w to związki zawodowe, grupy lobbystyczne; pozarządowe organizacje społeczne, o ile ich aktywność jest realizowana w polu polityki; kościoły i związki wyznaniowe; grupy nieformalne uczestniczące w działaniach politycznych w ramach danego państwa.

3. Wartości, zasady i normy o charakterze prawnym i pozaprawnym, nadające systemowi politycznemu wymiar aksjologiczny.

4. Zachowania (działania) przedsięwzięte przez podmioty polityczne.

5. Mechanizm funkcjonowania, czyli wzajemne powiązania i zależności pomiędzy elementami systemu oraz między systemem a jego otoczeniem, w tym obieg informacji.

W literaturze przedmiotu wyróżnia się w systemie politycznym cztery podsystemy (płaszczyzny): instytucjonalny, funkcjonalny, regulacyjny i komunikacyjny (Ryszka 1978: 33; Antoszewski 1996: 73 i nn.; Wojtaszczyk 1992: 8; 2002b: 360–363; Żebrowski 2005: 9–10). W opinii politologów struktury tworzące podsystem instytucjonalny nadają całemu systemowi politycznemu treść i podstawowe kierunki działalności oraz przesądzą o obowiązujących normach. Mariusz Gulczyński i Ryszard Zaradny napisali, że: „Kośćcem systemu politycznego są trwale zorganizowane struktury: instytucje państwowe, partie i organizacje o charakterze grup interesów” (Gulczyński, Zaradny 2000: 11; Żebrowski 2005: 11–24). Ponadto, jak zauważyli James G. March i Johan P. Olsen, instytucjonalne struktury, w których jest prowadzona polityka, jednocześnie ją kształtują w sposób bezpośredni oraz pośrednio poprzez oddziaływanie na reguły konkurencji i stan środowiska istniejącego wokół polityki (March, Olsen 2005: 27). Podsystem funkcjonalny przesądza o zachowaniach systemu politycznego ukierunkowanych albo na podtrzymanie jego istnienia, albo na rozwój poprzez modernizację bądź radykalną zmianę. Chodzi w tym przypadku o: sterowanie procesami politycznymi (funkcja regulacyjna), rozwiązywanie konfliktów wewnątrz systemu (funkcja mediacyjna), usprawnianie działania instytucji (funkcja adaptacyjna), przekształcanie otoczenia (funkcja innowacyjna). Natomiast podsystem regulacyjny determinuje charakter norm obowiązujących w systemie politycznym, co przesądza o zachowaniach i stosunkach społecznych. Za podsystem komunikacyjny Wojtaszczyk uznał ogół związków i stosunków istniejących między strukturami systemu politycznego, co decyduje o stopniu jego stabilności.

Istotny problem badawczy stanowią zadania spełniane przez system polityczny. Żebrowski wyróżnił cztery funkcje: regulacyjną, mediacyjną, adaptacyjną, innowacyjną (Żebrowski 2005: 10). Spełnianie przez system polityczny tychże funkcji podkreśla wzajemny stosunek do siebie dwóch pojęć – państwo i system polityczny, niejasności dotyczą w szczególności zakresu tych dwóch określeń. Zdaniem Władysława Szostaka, jedną z form systemu politycznego jest państwo oraz organizacje państw (Szostak 1999: 28). Konsekwencją takiego podejścia do problemu jest bardzo częste utożsamianie państwa z systemem politycznym. Jednak w naszej opinii, państwo i jego aparat mogą być roz-

patrywane jako bardzo ważna podstruktura systemu politycznego, ale to nie oznacza, że państwo jest systemem politycznym.

System polityczny podlega zmianom, czyli ewoluuje, mimo iż jego typową tendencją jest dążenie do utrzymywania stabilności politycznej (Szostak 1999: 9–10). W każdym systemie politycznym elita rządząca wykazuje wyjątkowe obawy przed naruszeniem stabilności, gdyż w mniemaniu sprawujących rządy obniża to efektywność systemu, a może nawet zagrażać jego delegitymizacją. Jednak proces zmian jest obiektywnie nieuchronny, gdyż wynika z natury rzeczywistości politycznej, a następuje w ramach systemu, bez naruszenia jego istoty, w wyniku reform i wprowadzania nowych elementów do struktury. Natomiast rewolucja lub zamach stanu pociąga za sobą przebudowę systemu politycznego, gdyż w ich wyniku następuje likwidacja konstytutywnych elementów systemu oraz obalenie zasad jego funkcjonowania.

Nieco inaczej do zmiany systemu politycznego podszedł Ziemowit Jacek Pietraś, wprowadzając pojęcie adaptacji politycznej (Pietraś 1990; 1998: 58–59). Zgodnie z założeniami teoretycznymi przyjętymi przez tego politologa, adaptacja polityczna polega na dostosowywaniu się systemu politycznego państwa do zmieniających się warunków, co jest wymuszane przez otoczenie danego systemu, czyli jego środowisko międzynarodowe. Proces adaptacji ma charakter dynamiczny, co oznacza, że system polityczny ulega permanentnym zmianom. Zakłócenie procesu adaptacji lub brak takiego procesu w skrajnym przypadku skutkuje upadkiem systemu politycznego, który przestaje istnieć. Możemy dodać, iż proces adaptacji jest wymuszany i nadzorowany poprzez homeostat systemu, czyli ośrodek decyzyjny. Oznacza to, że brak ośrodka decyzyjnego lub chaos w jego działaniu przekłada się bezpośrednio na zdolności adaptacyjne systemu jako całości.

Bibliografia

- Antoszewski A., 1996, *System polityczny jako kategoria analizy politologicznej* [w:] *Studia z teorii polityki*, t. 1, red. A. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław.
- Antoszewski A., 1998, *Współczesne teorie demokracji* [w:] *Studia z teorii demokracji*, t. 2, red. W. Jabłonkowski, L. Sobkowiak, Wrocław.
- Antoszewski A., Herbut R., 2006, *Systemy polityczne współczesnej Europy*, Warszawa.
- Antoszewski A., Herbut R. (red.), 1999, *Leksykon politologii. Wraz z aneksem reforma samorządowa w Polsce, partie, parlament, wybory (1989–1997)*, wyd. 5, Wrocław.
- Bäcker R., 1992, *Totalitaryzm. Geneza, istota, upadek*, Toruń.

- Banaszak B., 2001, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa.
- Czajowski J. i in. (red.), 1999, *Ciągłość a zmiana w systemach ustrojowych. Szkice o instytucjach ustrojowych II i III Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Kraków.
- Dahl R.A., b.r.w., *Modern Political Analysis*, wyd. 2, b.m.w.
- Deszczyński P., Gołata K., 2000, *Demokratyczne systemy polityczne*, Poznań.
- Fiala P., Schubert K., 2000, *Moderní analýza politiky. Uvedení do teorii a metod policy analysis*, Brno.
- Friszke A., 1996, *Jakim państwem była Polska po 1956 r.?*, „Więź”, nr 2.
- Goduń T. i in., 1999, *Leksykon systemów politycznych*, Warszawa.
- Grzybowski M., 1999, *Stabilność polityczna a zmiany ustrojowe: egzegeza pojęć i determinanty* [w:] *Ciągłość a zmiana w systemach ustrojowych. Szkice o instytucjach ustrojowych II i III Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. J. Czajowski i in., Kraków.
- Gulczyński M., 2004, *Panorama systemów politycznych świata*, Warszawa.
- Gulczyński M., Zaradny R., 2000, *System polityczny Rzeczypospolitej Polskiej*, Wrocław.
- Jakubowski W., Załęski P., 2001, *Współczesne systemy polityczne* [w:] *Spółczeństwo i polityka. Zarys wykładu*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa.
- Konieczny R., 1996, *Systemy polityczne wybranych demokracji zachodnich*, Gdańsk.
- Kotowicz W., b.r.w., *Ustrój państwa* [w:] *Podstawowe kategorie polityki*, red. S. Opara, D. Radziszewska-Szczepaniak, A. Żukowski, Olsztyn.
- Kuciński J., 2003, *Konstytucyjny ustrój państwowy Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa.
- March J.G., Olsen J.P., 2005, *Instytucje. Organizacyjne podstawy polityki*, Warszawa.
- Nocoń J., Laska A., 2005, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa.
- Paruch W., 2005, *Myśl polityczna obozu pilsudczykowskiego (1926–1939)*, Lublin.
- Pietras Z.J., 1990, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów politycznych*, Lublin.
- Pietras Z.J., 1998, *Decydowanie polityczne*, Warszawa–Kraków.
- Ryszka F., 1978, *Wstęp do nauki o polityce*, Warszawa–Poznań.
- Sarnecki P., 2003, *Ustroje konstytucyjne państw współczesnych*, Zakamycze.
- Skrzydło W., 1998, *Ustrój polityczny RP w świetle konstytucji z 1997 r.*, Zakamycze.
- Stachowiak P., 1997, *PRL państwem totalitarnym?*, „Przegląd Politologiczny”, nr 1–2.
- Sulowski S., Wojtaszczyk K.A. (red.), 2005, *System polityczny Republiki Federalnej Niemiec (wybrane problemy)*, Warszawa.
- Szostak W., 1999, *Zarys teorii polityki*, Kielce.
- Wojtaszczyk K.A., 1992, *Współczesne systemy partyjne*, Warszawa.
- Wojtaszczyk K.A., 2002a, *Państwo współczesne* [w:] *Spółczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa.
- Wojtaszczyk K.A., 2002b, *System polityczny* [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin.
- Wojtaszczyk K.A. (red.), 2004, *Systemy polityczne wybranych państw*, Warszawa.
- Żebrowski W., 2005, *Współczesne systemy polityczne. Zarys teorii i praktyka w wybranych państwach świata (podręcznik akademicki)*, Olsztyn.
- Żebrowski W., b.r.w., *System polityczny* [w:] *Podstawowe kategorie polityki*, red. S. Opara, D. Radziszewska-Szczepaniak, A. Żukowski, Olsztyn.